

KRYSTIAN HEFFNER

Politechnika Opolska

TADEUSZ MARSZAŁ

Uniwersytet Łódzki

UWARUNKOWANIA ROZWOJU I ZMIANY W ZAGOSPODAROWANIU MAŁYCH MIAST W POLSCE W DRUGIEJ POŁOWIE XX W.

Abstract: Socio-economic processes taking place in the second half of 20th century radically changed the conditions for the development of small towns in Poland, which entailed far-reaching transformations in their spatial structure. Demographic and national degradation coupled with the economic policy pursued after the Second World War brought destruction of a considerable part of economic infrastructure of small towns, as well as decapitalization of the housing stock, loss of former functions and degradation of town centres.

An essential determinant of present growth potential of small towns is the active involvement and entrepreneurial attitude of local communities, as well as the degree of integration such urban settlements with the surrounding rural areas. Local policy oriented to rational development (with due regard to the specificity of the place and its cultural heritage), by creating better living conditions for local populations, will also enhance their attractiveness for potential investors, tourists and migrants from large cities and surrounding rural areas.

Wprowadzenie

Geneza większości współczesnych małych miast w Polsce sięga wczesnego średniowiecza, kiedy to rosnącej roli ośrodków miejskich towarzyszył wzrost znaczenia funkcji lokalnej obsługi wsi. Na funkcję tę – obok codziennej obsługi ludności – składało się zaopatrzenie rolnictwa w środki i narzędzia do produkcji oraz obrót produktami rolnymi. Kolejne okresy dodawały nowych funkcji lokalnym ośrodkom miejskim: wzrastało znaczenie rzemiosła (jego zasięg oddziaływania często wykraczał ponad lokalną skalę), handlu (wiele

ośrodków wykorzystywało dogodne położenie w pobliżu ważnych szlaków) lub administracji i sądów. Dość liczne miasta przekroczyły w swoim rozwoju lokalną skalę, jednak większość pozostała w tej grupie ośrodków miejskich. Niezależnie od specyficznych warunków lokalnych, przez całe stulecia podstawą utrzymania większości mieszkańców małych miast w Polsce było rolnictwo¹. Jednak w XX w. procesy gospodarcze i społeczne, zachodzące w skali przekraczającej lokalny wymiar (np. zmiany ustrojowe, polityczne, masowe przemieszczenia i eksterminacja ludności, żywiolowa urbanizacja, uprzemysłowienie, innowacje techniczne i organizacyjne itd.), radykalnie zmieniły warunki zewnętrzne (egzogeniczne) rozwoju miast, wywołując daleko idące przekształcenia ich struktury przestrzennej.

Małe miasta i powiązane z nimi obszary wiejskie w dużym stopniu oddziałują na kierunki rozwoju lokalnego, a przez wymiar ilościowy stają się istotnym składnikiem wzrostu regionalnego. Małe ośrodki miejskie są ważnym elementem krajobrazu, gospodarki oraz życia społecznego i kulturalnego, mają też szczególne znaczenie dla jakości życia w skali krajowej i europejskiej. Proces integracji Polski ze strukturami europejskimi zasadniczo zmienia zarówno warunki gospodarowania, jak i kierunki powiązań społeczno-gospodarczych obszarów wiejskich w różnych skalach. Jednak bezpośrednio, wzajemne powiązania z zapleczem wiejskim mają kluczowe znaczenie dla ośrodków małych, dla których kwestia węzłowego położenia w lokalnej przestrzeni, miejski krajobraz oraz centralność w ujęciu funkcjonalnym są podstawowymi wyznacznikami miejskości. Ich układ przestrzenny jest wypadkową kształtowanego historycznie zbioru nawarstwień w zabudowie i zmian w funkcjach miejskich.

Małe miasta to także pewien rodzaj społeczności lokalnej o określonych, charakterystycznych cechach społeczno-kulturowych i ekonomicznych, wyraźnie odróżniającej ją od ludności wielkomiejskiej. Wielu autorów uważa, że kryterium formalne, wyróżniające tę grupę miast, sprowadza się do wymiaru ludnościowego i skłania się do opinii, że ośrodki miejskie liczące powyżej 20 tys. mieszkańców do niej nie należą². Jest oczywiste, że tego typu lokalne centra, wyróżnione za pomocą kryterium ludnościowego nie tworzą jednolitej grupy, tak pod względem ludnościowym, jak i społeczno-gospodarczym, funkcjonalnym oraz morfologicznym. Mają także głęboko zróżnicowane uwarunkowania i możliwości rozwoju.

¹ Por. np. J. Tkocz (1966); M. Lamprecht, T. Marszał (2004).

² Por. m.in. T. Kachniarz (1993); *Krajobraz małych miast i wsi* (1987); J. Tkocz (1998).

1. Ewolucja funkcji miejskich

Małe miasta w dziejach Polski przechodziły różne koleje losu, obok okresów świetności przeżywały okresy upadku spowodowanego klęskami żywiołowymi, zniszczeniami wojennymi czy stagnacją makroekonomiczną. Te etapy rozwoju znajdowały swoje odzwierciedlenie w kolejnych fazach rozwoju przestrzennego, z reguły jednak rozwój ten, niezależnie od charakteru zmian, (nierzadko bardzo nagłych) był wyrazem pewnej ciągłości historycznej i stanowił odzwierciedlenie nawarstwiania się dorobku kolejnych pokoleń.

Wiele małych miast zachowało do dziś średniowieczne założenia urbanistyczne, a jeszcze częściej można spotkać charakterystyczną dziewiętnastowieczną zabudowę małomiasteczkową. Z reguły układ urbanistyczny miasta stanowi, w jakimś stopniu, odzwierciedlenie jego genezy. Często w przestrzeni małych miast można odczytać gniazdowy układ przestrzenny, którego głównym elementem jest rynek (czasami z bezpośrednio do niego przylegającym placem kościelnym) – tradycyjne miejsce wymiany handlowej i kontaktów społecznych, a otaczająca zabudowa jest wpisana w szachownicowy układ przyrynkowych ulic. Prawie zawsze dominantę przestrzenno-architektoniczną w krajobrazie małych miast stanowi świątynia. Funkcja rolnicza współcześnie znajduje swój wyraz w strefie zewnętrznej, otaczającej centrum małych miast, przede wszystkim są to liniowe ciągi zabudowy zagrodowej wzdłuż głównych dróg wylotowych. W taki historyczny układ przestrzenny, w wielu przypadkach przekształcony w wyniku przeprowadzonych w XIX w. regulacji, wpisywały się kolejne zmiany w zagospodarowaniu, jak choćby wkraczanie na tereny rolnicze jednorodzinnej zabudowy podmiejskiej³.

Wydarzeniem, które bardzo wyraźnie odcisnęło swoje piętno na strukturze przestrzennej małych miast była II wojna światowa, przy czym chodzi nie tylko o zniszczenia zabudowy spowodowane działaniami wojennymi. Istotne są konsekwencje społeczne okresu okupacji. Należy do nich zaliczyć przede wszystkim dotkliwe straty demograficzne, głównie wśród ludności żydowskiej i pochodzenia niemieckiego. Obydwie te grupy narodowościowe przez półtora wieku stanowiły istotny składnik dziedzictwa kulturowego, a także kluczowy element struktury ekonomicznej, zwłaszcza w zakresie handlu i rzemiosła.

Degradacja demograficzno-narodowościowa miasteczek oznaczała utratę lub przynajmniej osłabienie, części tradycyjnych funkcji usługowych, zwłaszcza przez strefy centralne małych ośrodków miejskich. Do upadku społeczno-ekonomicznego małych miast nie w mniejszym stopniu przyczyniała się prowadzona – w miarę konsekwentnie – polityka gospodarcza władz komunistycznych zakła-

³ T. Marszał (1998) s. 61-72.

dająca m.in. zniesienie własności prywatnej, rozwój wielkiego przemysłu i stopniową kolektywizację wsi. W konsekwencji musiało to prowadzić do zniszczenia podstaw infrastruktury ekonomicznej małych miast i ich recesji. Procesy te w dużym stopniu zmieniły strukturę przestrzenną małych miast⁴.

2. Polityka wobec obszarów wiejskich i małych miast

Konsekwencją polityki w sferze zagospodarowania była postępująca dekapitalizacja zasobów mieszkaniowo-usługowych, oddzielenie funkcji mieszkaniowej od usługowej oraz stopniowa utrata znaczenia i dawnych funkcji przez centrum miast.

W okresie intensyfikacji procesu „uspołeczniania” wsi tradycyjne funkcje małych miast, polegające na, w miarę pełnej, obsłudze najbliższego zaplecza wiejskiego oraz na pośrednictwie między rynkiem lokalnym i regionalnym, a nawet krajowym – uległy prawie zupełnej likwidacji⁵. Włączenie małych miast w kooperację społeczno-gospodarczą i wspólne budowanie lokalnych podstaw rozwoju stało się czynnikiem zmiany koncepcji rozwoju kraju, realizującej ogólnie dychotomiczny podział przestrzeni na obszary miejskie (aglomeracyjne) i rolniczo-wiejskie (peryferyjne).

W powojennej Polsce strategia planistyczna w odniesieniu do wiejskiej sieci osadniczej była zmienna – zarówno w rozumieniu preferowanych celów, jak i ze względu na zagadnienia metodyczno-terminologiczne. Przyjmowane koncepcje zakładały dążenie do porządkowania sieci osadnictwa wiejskiego na podstawie koncepcji ośrodków, więzi społeczno-gospodarczej, wsi rozwojowych, wsi kluczowych, ośrodków gminnych, a także agromiast⁶. Pojęcia te w dużej części pokrywają się znaczeniowo.

Dopiero w końcu lat 60. i w latach 70., niektóre małe miasta zanotowały pewne ożywienie – nastąpił rozwój wyposażenia funkcji lokalnej, zwłaszcza w zakresie handlu, zaopatrzenia i zbytu produkcji rolnej oraz technicznej obsługi rolnictwa. Pojawiły się nowe obiekty związane z rozbudową infrastruktury społecznej, zwłaszcza nowe placówki podstawowej opieki zdrowotnej

⁴ K. Heffner (2003), s. 227-246.

⁵ Por. m.in. J. Kostrowicki: *Problematyka małych miast w Polsce w związku z badaniami nad warunkami ich aktywizacji*, Czasopismo Geograficzne, 1953, t. 25, z. 4; I. Kremky-Saloni, Brzeziny, [w:] *Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast*. Prace Geograficzne IG PAN, nr 9, Warszawa 1957; później także E. Zdrojewski, *Niektóre problemy aktywizacji małych miast w woj. koszalińskim*. Rocznik Koszaliński, nr 4, Koszalin 1968, s. 86-109.

⁶ Zob. np. *Koncepcja osadnictwa. Scenariusz rozwoju systemu osadnictwa*. IKŚ, Warszawa 1986, s. 149-195; H. Michna: *Przyszłość wsi – małe miasto czy wieś?* „Więć Współczesna”, 1983, nr 10, s. 64-74; W. Wiczorkiewicz: *Centrum usługowe ośrodka gminnego*. PWN, Warszawa 1983.

i oświaty. Niektóre miasteczka w tym czasie zanotowały rozwój ponadlokalnych funkcji produkcyjnych – pojawiały się filie zakładów przemysłowych, których centrale były zlokalizowane w dużych ośrodkach produkcyjnych.

Przemianom funkcjonalnym zachodzącym w drugiej połowie XX w. towarzyszyły zmiany, często niekorzystne, w zagospodarowaniu małych miast. Nowe elementy urbanistyczne wbudowywano w istniejący przedwojenny układ, w sposób, który oznaczał kolizję z wartościami wielowiekowego dziedzictwa kulturowego. Typowym przykładem w tym zakresie mogą być zespoły wielorodzinnych budynków mieszkaniowych, z reguły źle zharmonizowane z otoczeniem zdominowanym przez niskie budownictwo jednorodzinne. Dopiero w latach 70., wraz z pewną liberalizacją polityki ekonomicznej państwa pojawiła się szersza możliwość realizacji jednorodzinnej zabudowy mieszkaniowej, która choć często od strony architektonicznej pozostawiała wiele do życzenia, to jednak mniej kolidowała z małomiasteczkowym otoczeniem. Obcym elementem w strukturze małych miast były także zakłady przemysłowe lokalizowane na ich terenie – ten typ zabudowy produkcyjnej w większości przypadków nie wpływał jednak destrukcyjnie na strukturę i fizjonomię, jeśli takie obiekty budowano w pewnym oddaleniu od centrum.

3. Konsekwencje zmian w układzie zależności małe miasta – obszary wiejskie

Współcześnie, rozwoju małych miast nie można rozważać w oderwaniu od ich lokalnego otoczenia. Obszary wiejskie przeszły bowiem w procesie rozwoju społeczno-gospodarczego głęboką ewolucję, w której stale wzrasta udział bezpośrednich, pionowych powiązań, natomiast znaczenie ogniów pośredniczących zmniejsza się. Ogólnie zachodzące zmiany mają charakter funkcjonalny, urbanizacyjny, kooperacyjny lub strukturalny. Jest oczywiste, że kierunki i zakres przekształceń małych miast nie są takie same dla wszystkich regionów Polski. Znaczne zróżnicowanie dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego ośrodków lokalnych wyraża się m.in. w tempie wzrostu gospodarczego, kierunkach przepływów migracyjnych, zmianach rynków pracy (poziom bezrobocie, dojazdy do pracy itd.), zaawansowaniu procesów prywatyzacyjnych i kondycji finansowej zlokalizowanych w nich podmiotów gospodarczych. Zjawiska te w różnym stopniu wystąpiły także w poszczególnych miastach⁷.

⁷ Zob. np. Z. Szymła: *Konkurencyjność małych miast w Polsce południowo-wschodniej*, [w:] *Polityka regionalna i jej rola w podnoszeniu konkurencyjności regionów*, M. Klamut, L. Cybulski (red.). Wyd. AE im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 2000, s. 184-194.

Jako rezultat ostatnich trendów społeczno-gospodarczych, wiejska ekonomika przesuwa się w kierunku współczesnych programów politycznych i istnieje silne przekonanie, że ramy powojennej polityki, która traktowała rolnictwo jako dominującą funkcję obszarów wiejskich – wymagają uwspółcześnienia. Możliwą alternatywą dla kierowania wsparcia bezpośrednio do rolników jest wzmocnienie inicjatyw rozwojowych w małych miastach, nawiązujące do koncepcji polaryzacyjnych w kształtowaniu systemu osadniczego, głównie przez zastosowanie teorii biegunów wzrostu. Zakładają one, że istnieje silne powiązanie gospodarcze między małymi miastami a ich rolniczym zapleczem (otoczeniem). Na poziomie lokalnym potrzeba wyboru strategii rozwoju, zapewniających przyszłą egzystencję oraz zdolność zachowania i utrzymania funkcji przez małe miasta, jest odzwierciedlana liczbą inicjatyw i projektów formułowanych przez stowarzyszenia, agencje rozwoju rolnictwa, przemysłu i liczne krajowe organizacje społeczne (NGO). Te inicjatywy stały się szczególnie ważne w ostatnich dekadach XX w., gdy wielu lokalnych przedsiębiorców znalazło się pod presją rozwijających się międzynarodowych sieci handlowych. Jednak koncentrują się oni bardziej na strategiach marketingowych, głównie nastawionych na zachęcenie ludzi do zakupów w centrach małych miast, niż na formułowaniu strategii rozwoju (preferujących stymulowanie wzrostu we wszystkich sektorach gospodarki lokalnej). Tracą w ten sposób wiele korzyści, które mogłyby się pojawić wskutek włączania się małych miast do ponadlokalnej gospodarki.

Jak już wspomniano, badania nad współczesną rolą małych miast wskazują, że nie mogą one być rozpatrywane w oderwaniu od ich lokalnego środowiska. Zwraca się uwagę na zmieniające się zależności między produkcją a konsumpcją dóbr i usług na obszarach wiejskich. Istotne jest także samo funkcjonowanie rynków, na których się one dokonują⁸. Praktycznie rozpoznane są szczegółowo tylko funkcje centrów miast oraz trendy w handlu detalicznym, a także zasięgi oddziaływania i powiązań gospodarczych⁹. Występuje natomiast niedostatek informacji o funkcji małych miast w ich lokalnej strefie oddziaływania, której istotnym elementem jest przepływ dóbr i usług między ośrodkiem miejskim i otaczającym obszarem. Curran i Blackburn stwierdzili, że sposób,

⁸ A. J. Errington: *Coming Home? The Emerging Agenda for Rural Development Research in the UK*. Parallel Paper prepared for the Agricultural Economics Society Conference, Edinburgh, 21-4 March 1997, Plymouth 1997; por także: R. J. Bennett, D. J. Graham, W. Bratton, *The Location and Concentration of Businesses in Britain: Business Clusters, Business Services, Market Coverage and Local Economic Development*. Transactions Institute of British Geographers 1999, no. 24, s. 393-420.

⁹ Por. przykładowo polskie studia w tym zakresie: E. Dziegieć, *Zasięg oddziaływania centrum handlowego małego miasta*. Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica z. 3, Łódź 1984; A. Matczak, D. Szymańska: *Studia nad strukturą przestrzenno-funkcjonalną miasta – przykład Brodnica*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1997; *Studia na strukturą funkcjonalno-przestrzenną miasta. Przykład Łasku*, A. Matczak (red.). Wyd. UŁ, Łódź 1999.

w jaki lokalne relacje gospodarcze przekładają się na rzeczywiste przepływy nie był dotąd przedmiotem systematycznych studiów¹⁰. Z kolei Harrison (1993) zauważyła, że jeśli małe miasta mają odgrywać zasadniczą rolę w gospodarce obszarów wiejskich, a nie być tylko ważnym czynnikiem lokalizacji dla zmieniających się wiejskich zasobów, muszą stać się potencjalnym celem polityki rozwoju obszarów wiejskich.

Problemy rozwojowe dużej części lokalnych ośrodków miejskich, w rzeczywistości leżą głębiej niż tylko w decyzjach lokalizacyjnych największych firm handlowych i produkcyjnych, bowiem wiążą się ze stopniową erozją prawie wszystkich funkcji miejskich, nabywanych często przez wieki, jeśli równolegle znacznemu zmniejszeniu ulega zakres funkcji centralnych (obsługa lokalnego rynku, zaspokojenie podstawowych potrzeb ludności lokalnych obszarów rozwoju społeczno-gospodarczego). W takim sensie narasta „dysfunkcjonalność” małych miast i tylko niektóre odgrywają nieco większą rolę, wykraczającą poza funkcje „resztkowe”¹¹.

Jednak część procesów gospodarczych jest bardziej powiązana z obszarami lokalnymi od innych, co skutkuje silnym zróżnicowaniem wsi w tej skali. Np. Keeble (1992) stwierdził, że firmy w bardziej oddalonych obszarach wiejskich są znacznie bardziej wyspecjalizowane w niszach rynkowych, tworzonych przez wzrastające dochody konsumentów i znacznie częściej obsługują rynki konsumenckie, detaliczne, turystów i potrzeby rolnicze, natomiast przedsiębiorstwa w obszarach wiejskich bardziej dostępnych specjalizują się głównie w niszach rynkowych tworzonych przez kompleks technologiczno-biznesowy¹². Wynika z tego wniosek, że procesy gospodarcze zlokalizowane w obszarach wiejskich niekoniecznie stają się przez to lokalne. Z kolei w pracach Howe’a wykazano, że lokalne sklepy, szczególnie małe i wyspecjalizowane, włączają się w krajowe sieci punktów sprzedaży oferujących wzory i towary w szerokiej skali przestrzennej. Rozprzestrzeniają się one wraz z wychodzącymi poza miasta sieciami supermarketów¹³. Dalsze badania Curran’a i Blackburn’a (1994) potwierdziły, że przedsiębiorstwa mogą być w rzeczywistości mniej powiązane z lokalną gospodarką niż to się powszechnie sądzi. Również badania prowadzone w Polsce¹⁴

¹⁰ J. Curran, R. Blackburn: *Small Firms and Local Economic Networks. The Death of the Local Economy?* London: 1994.

¹¹ Por. m.in. B. C. Eaton, R. G. Lipsey: *An Economic Theory of Central Places*, *Economic Journal* 1982, no. 92, s. 160-172.

¹² D. Keeble, P. Tyler, G. Broom, J. Levis: *Business Success in the Countryside: the Performance of Rural Enterprise*. PA Cambridge Economic Consultants: HMSO, Cambridge 1992.

¹³ *Retailing Management*, W. S. Howe (red.), Macmillan, London 1991.

¹⁴ Zob. charakterystyki poszczególnych miast opracowane w międzynarodowym projekcie badawczym *Markettowns*: K. Heffner i in., *Rola małych i średnich miast w rozwoju obszarów wiejskich. Raport krajowy dla Polski, Raport końcowy*. IRWiR PAN Warszawa 2003.

wyraźnie wskazują, że związki gospodarcze większych przedsiębiorstw z małymi miastami i ich otoczeniem wiejskim, w których są zlokalizowane – najczęściej są bardzo niewielkie. Zwykle ograniczają się do częściowego wykorzystania miejscowych zasobów pracy oraz istniejącej infrastruktury.

Zdecydowanie częściej i w większym zakresie duże firmy sprzedają lokalnie swoje wyroby i usługi, ale rzadziej dokonują lokalnie zakupów. Zwykle pomniejszają w ten sposób zakres lokalnej integracji w strefach wiejskich powiązanych z małymi miastami. W efekcie dają one także mniej możliwości do powstawania relacji nieekonomicznych ze swoim wiejskim otoczeniem, niż się powszechnie sądzi.

W sumie „lokalna gospodarka”, jakkolwiek zdefiniowana, ma powiązania bezpośrednie lub pośrednie, materialne lub niematerialne – z gospodarką w innych układach hierarchicznych, regionalną, krajową i międzynarodową. **Obszary wiejskie i związane z nimi małe miasta są w bardzo różnym stopniu zintegrowane lokalnie, co istotnie wpływa na kształtowanie ich możliwości rozwoju. Im większy jest stopień lokalnej integracji małych miast, traktowanych jako ośrodki centralne otaczających obszarów wiejskich, tym większe i bardziej stabilne są możliwości rozwoju lokalnych obszarów rozwoju społeczno-gospodarczego. W efekcie struktury przestrzenne małych miast i ich jakość stopniowo odzwierciedlają kierunek zachodzących zmian gospodarczych.**

Lokalna gospodarka może być zdefiniowana jako „*ograniczona forma przestrzenna w sieci szerszej aktywności gospodarczej, gdzie powstawanie dochodów lokalnych i ich wypływ poza „lokalne” granice jest zmienne*”. Zwraca się także uwagę na znaczenie czynnika konkurencyjności, który dotyczy również mniejszych miast i lokalnego poziomu odniesienia¹⁵. Mniejsze ośrodki, jeśli są aktywnymi centrami społeczno-gospodarczymi na poziomie lokalnym ożywiają ekonomicznie tereny wiejskie. Jeśli ich konkurencyjność jest uzależniona od jednego sektora gospodarki lub też zależy od zdominowanych, przez funkcje rolnicze, obszarów wiejskich wówczas wymagają one aktywnej polityki różnicowania podstaw ich gospodarki. Stopień konkurencyjności małych miast wpływa na szansę otaczających je terenów wiejskich.

4. Ewolucja struktury przestrzennej małych miast

Przez pierwsze powojenne dziesięciolecia zmianom ekonomicznym i cywilizacyjnym zachodzącym w małych miastach nie towarzyszyła wystar-

¹⁵ Por. E. Morawska, W. Siemiński, T. Topczewska: *Czynniki atrakcyjności i konkurencyjności lokalnych jednostek terytorialnych*. Człówek i Środowisko 2001, t. 25, z. 1, s. 77-88.

czająca rozbudowa infrastruktury technicznej, przede wszystkim drogowej i wodno-kanalizacyjnej, a także niedostateczna dbałość o stan zasobów mieszkaniowych. Dość powszechnym zjawiskiem stało się wykruszanie lub dewastacja starej i tradycyjnej zabudowy w centrach małych miast. Zupełny brak konserwacji i rewaloryzacji przyspieszał w nich procesy degradacji, a jednoczesna realizacja nielicznych, nowych obiektów mieszkaniowych lub usługowych, często krańcowo odmiennych w skali i formie, budowanych najczęściej bez powiązania z istniejącym układem ulic i bloków zabudowy zacierała ich czytelny, funkcjonalno-przestrzenny układ. Również krajobraz i sylweta małych miast przestawała odpowiadać zasadom ładu przestrzennego.

Rynki, które przez wieki stanowiły centrum administracyjne i usługowo-handlowe zostały pozbawione dawnego znaczenia i utraciły wiele z funkcji centralnych w życiu społecznym i gospodarczym miast.

Względnie intensywnym procesom wymiany zabudowy podlegały obrzeża małych miast zwłaszcza w pobliżu tras wylotowych, gdzie tradycyjną zabudowę zagrodową wypierały nowe budynki wznoszone przeważnie już w głębi działek, z reguły dwu-kondygnacyjne, murowane o płaskich dachach.

W okresie realnego socjalizmu w Polsce w wielu małych miastach naruszono obowiązującą przez stulecia zasadę kształtowania zabudowy z zachowaniem pierzei wzdłuż ulic – zwłaszcza w sytuacji pojawienia się zabudowy blokowej i pawilonów. Nie przestrzegano także innej zasady – zmniejszania wysokości budynków i intensywności zabudowy w miarę oddalania się od centrum, co spowodowało deformację sylwet miasteczek.

Okres transformacji – jakkolwiek wstrzymał najbardziej rażące procesy degradacyjne w strukturze przestrzennej małych miast – nie doprowadził do istotnej zmiany w położeniu ekonomicznym większości małych ośrodków miejskich. W efekcie poprawa ich struktury przestrzennej zachodzi bardzo powoli.

5. Małe miasta. Zagrożenia i szanse

Wśród podstawowych realnych zagrożeń, dla zachowanych do dziś w przestrzeni małych polskich miast wartości kulturowych, do najważniejszych należy zaliczyć m.in.:

- brak zrozumienia tak ze strony władz samorządowych, jak i społeczności lokalnych dla wartości przestrzeni i jej racjonalnego, nie tylko z ekonomicznego, ale również społecznego punktu widzenia zagospodarowania i poszanowania dla wartości dziedzictwa kulturowego;
- brak wypracowanych założeń długofalowej polityki zagospodarowania przestrzennego, zawierającej zarówno czytelnie dla społeczności lokalnej

- zdefiniowane cele, jak i jasnego określenia narzędzi służących kształtowaniu ładu przestrzennego na poziomie gminy; podejmowanie doraźnych działań często w perspektywie krótkofalowych celów politycznych;
- dezintegracja struktury przestrzenno-funkcjonalnej, rozbitcie drobnych struktur własności prywatnej i osłabienie powiązań między formami i strukturami miejskimi a lokalnymi warunkami środowiska naturalnego, który to związek był charakterystyczny dla wcześniejszego rozwoju małych miast w Polsce;
 - brak do końca wyjaśnionych spraw własnościowych, zwłaszcza budynków należących niegdyś do ludności żydowskiej i pochodzenia niemieckiego, a co za tym idzie postępująca dewastacja wielu obiektów zlokalizowanych głównie w centrum;
 - ekstensywne zagospodarowywanie terenów miasta przy jednoczesnym pozostawianiu znacznych niewykorzystanych terenów oraz nie w pełni lub niewłaściwie użytkowanych obiektów w centrum;
 - wyprowadzenie funkcji handlowej i administracyjnej poza ścisłe centra miast, co prowadzi do wymierania rynków i ich najbliższego otoczenia;
 - brak ze strony władz lokalnych działań ukierunkowanych na osiągnięcie celów strategicznych stwarzających realne szanse rozwoju miast, nie tyle w aspekcie ilościowym ile raczej jakościowym;
 - brak koncepcji wypełniania funkcji lokalnej wobec otaczającej przestrzeni rolniczej (przejęcie „nadwyżki demograficznej” z polskiej wsi, rozwój funkcji obsługi rolnictwa w nowych warunkach społeczno-ekonomicznych, itp.);
 - niedocenywanie funkcji usługowej nie tylko skierowanej do ludności autochtonicznej, ale również usług ‘tranzytowych’ i turystycznych;
 - niedoinwestowanie infrastruktury technicznej, zwłaszcza sieci kanalizacyjnej i drogowej; istotnym problemem wymagającym rozwiązania jest układ transportowy wielu małych miast (wąska sieć ulic nie jest w stanie zaspokoić rosnących potrzeb ruchu, zwłaszcza tranzytowego, dlatego sprawą kluczową jest taka przebudowa układu drogowego, która pozwoli na wyprowadzenie z centrum ruchu pojazdów ciężarowych, co oznacza potrzebę budowy obwodnic, jednak pozostawiając możliwość przejazdu samochodów osobowych przez oferujące usługi centra/rynki);
 - niedocenywanie roli przestrzeni publicznych;
 - brak działań (lub niewystarczający ich zakres) prowadzących do rewitalizacji rynków, ożywienia ich funkcji mieszkaniowo-usługowej, a także odnowy zabudowy w centrum (poprawa warunków zamieszkania, przestrzeganie zasad zabezpieczających jednorodność urbanistyczną zabudowy); niewystarczająca dbałość o uporządkowanie przestrzeni publicznych,

zwłaszcza placów rynkowych, jako tradycyjnego miejsca kontaktów społecznych, którym należy przywrócić dawne funkcje handlowe i usługowe, a także wzbogacić funkcje wypoczynkowe.

Główne problemy rozwojowe, zagrożenia i ograniczenia wzrostu gospodarczego małych miast najczęściej wiążą się z niedorozwojem infrastruktury technicznej lub jej dekapitalizacją, a często także z zupełnym brakiem lub upadkiem infrastruktury społecznej. Ich oddziaływanie na zmiany w sytuacji społeczno-gospodarczej małych miast i powiązanych z nimi obszarów wiejskich ujawnia się przez:

- stan techniczny dróg, warunkujący dostępność układu lokalnego i jego elementów;
- możliwości komunikacji z regionalnymi i krajowymi obszarami węzłowymi (aglomeracjami miejskimi);
- możliwości wykorzystania walorów środowiska;
- zakres wyposażenia w obiekty sprzyjające rozwojowi funkcji rekreacyjnej oraz aktywizacji gospodarczej wsi;
- trudności w rozwoju przedsiębiorczości związane z niewystarczającym wyposażeniem infrastrukturalnym (technicznym i gospodarczym), szczególnie w strefach opłacalnej gospodarki rolnej.

Szansą dla rozwoju małych miast, przynajmniej tych położonych w pobliżu wielkich aglomeracji, mogą być procesy przemieszczania ludności z dużych ośrodków miejskich do otaczającego regionu. Dla części tej ludności małe miasta – jako miejsce zamieszkania – mogłyby stanowić korzystną alternatywę, nie tylko w stosunku do ośrodków wielkomiejskich, ale także względem terenów wiejskich, oferując łatwiejszy dostęp do infrastruktury, a jednocześnie bliskość walorów środowiska przyrodniczego. Natomiast niedocenywanie problemu jakości zagospodarowania oraz jakości układu przestrzennego negatywnie wpływa na rozwój społeczno-ekonomiczny małych miast. W konsekwencji może to prowadzić do ich stopniowej degradacji w strukturze sieci osadniczej.

6. Kształtowanie przestrzeni rozwoju małych miast.

Postulaty

Ogólnie biorąc małe miasta charakteryzują się zróżnicowanymi możliwościami rozwoju przestrzennego, jak i wzrostu społeczno-gospodarczego. Z tego punktu widzenia ich zbiór można podzielić na trzy kategorie:

- **ośrodki rozwojowe** – dogodnie położone w przestrzeni osadniczej, łatwo dostępne w sensie komunikacyjnym, atrakcyjne ze względu na korzystne warunki zamieszkania, o czytelnej morfologii i uformowanych lub łatwych

do stworzenia układach węzłowych, silnie ekonomicznie, przyciągające inwestycje, siłę roboczą i stanowiące lokalne rynki pracy;

- **centra potencjalnie rozwojowe** – o niewykorzystanych walorach przestrzeni i społeczności lokalnej, trudniej dostępne ze względu na niedorozwój układu komunikacyjnego, oczekujące na zmiany w koniunkturze ekonomicznej lub na rynku pracy, wymagające interwencji zewnętrznej, najczęściej w formie programu pomocowego;
- **miasta niewykorzystanych możliwości rozwojowych** – zwykle peryferyjne lub niedogodnie położone w skali lokalnej lub regionalnej, o relatywnie nieatrakcyjnych cechach przestrzeni (zdegradowanej, mało przydatnej dla współczesnej produkcji, rekreacji, innych celów), strukturalnie trudno dostępne komunikacyjnie, o słabo skupionej zabudowie i braku elementów układu centrum (często zdegradowanych i zdekapitalizowanych), o zaniedbanej infrastrukturze technicznej i społecznej lub jej braku oraz zdeformowanych, w wyniku depopulacji, strukturach demograficznych, najczęściej zupełnie niepodatne na próby ożywienia. Wymagają one interwencji zewnętrznej i formułowania specjalnych programów ożywiających.

We wszystkich trzech grupach ośrodków kształtowanie ich zagospodarowania przestrzennego wymaga stosowania kilku podstawowych zasad rozwoju:

- zachowania walorów historycznych i ochronę dziedzictwa kulturowego wytworzonego przez wcześniejsze pokolenia; nie chodzi tylko o zachowanie obiektów zabytkowych, ale przede wszystkim utrzymanie układu przestrzennego i zabudowy (w tym także tej 19. powtarzającej tradycyjne formy) oraz właściwe zagospodarowanie przestrzeni publicznych i wyeksponowanie historycznych elementów układu urbanistycznego;
- intensyfikacji zagospodarowania wewnętrznej struktury miasta i ograniczenia ekstensywnego rozwoju obszaru zurbanizowanego; położenie nacisku na uzupełnianie, wypełnianie i rewaloryzację centrum, renowację zabudowy w rynkach i ich bezpośrednim otoczeniu oraz respektowanie zgodności architektonicznej oraz dostosowanie nowych obiektów do sąsiadującej zabudowy (z uwzględnieniem takich parametrów, jak gabaryty i linie zabudowy);
- rzetelnego prognozowania i programowania rozwoju małych miast, tak w aspekcie demograficznym, jak i społeczno-ekonomicznym; zaniechania inwestycji robionych na wyrost i w skali niedopasowanych do rzeczywistych potrzeb społeczności lokalnej (co niestety często występowało w przeszłości);
- starannego stosowania podstawowych kanonów architektonicznych w kształtowaniu przestrzeni małych miast z uwzględnieniem szczególnie 'rzucających się w oczy' takich elementów kompozycji krajobrazu miejskiego, jak:

oś widokowa, sylweta miasta, dominanta wysokościowa czy panorama krajobrazowa;

- „obłaskawienia” elementów obcych duchowi małego miasta, które pojawiły się w okresie ostatniego półwiecza i kolidują z małomiasteczkowym otoczeniem (dzielnice blokowe, pawilony handlowe); takiego kształtowania zagospodarowania, które prowadziłyby do minimalizowania skali występujących konfliktów i lepszego wkomponowania takich obiektów w przestrzeń miejską.

Racjonalne i atrakcyjne pod względem estetycznym i funkcjonalnym, a także z uwzględnieniem specyfiki i dziedzictwa kulturowego, zagospodarowanie przestrzeni małych miast, dla wielu z nich może stanowić szansę lepszej egzystencji i przez lepsze środowisko życia służyć lokalnej społeczności, a także przyciągać potencjalnych inwestorów, turystów i ludność migrującą z otaczających terenów wiejskich, jak i sąsiednich dużych miast.

Literatura

- Heffner K., 2000, *Kreacja ośrodków wielofunkcyjnego rozwoju na obszarach wiejskich*. „Wieś i Rolnictwo” nr 2, Warszawa, s. 44-59.
- Heffner K., 2000, *Problemy sieci osadniczej a kształtowanie się lokalnych centrów rozwoju*, [w:] *Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich wschodniego i zachodniego pogranicza (społeczne, ekonomiczne i instytucjonalne uwarunkowania)*, M. Kłodziński, A. Rosner (red.). Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa, s. 103-118.
- Heffner K., 2002, *Rola małych miasteczek w rozwoju terenów wiejskich*, [w:] *Przedsiębiorczość wiejska w Polsce i krajach Unii Europejskiej*, M. Kłodziński, B. Fedyszak-Radziejowska (red.). Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa, s. 74-100.
- Heffner K., 2003, *Małe miasta a rozwój obszarów wiejskich*, [w:] *Problemy zagospodarowania terenów wiejskich w Polsce*, Biuletyn KPZK PAN z. 207, A. Stasiak (red.), Warszawa, s. 227-246.
- Heffner K., 2005, *Czynniki rozwoju obszarów wiejskich – rola małych miast*, (w:) *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, A. Rosner (red.), Instytut Rozwoju wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa, s. 299-330.
- Heffner K., Czarnecki A., 2005, *Małe i średnie miasta w lokalnych i regionalnych strategiach rozwoju*, [w:] *Problemy rozwoju małych miast w wymiarze lokalnym i regionalnym*. K. Heffner, T. Marszał, (red.) Biuletyn KPZK PAN z. 220, Warszawa, s. 37-50.
- Kachniarz T., 1993, *Zagospodarowanie przestrzenne małych miast*. Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.

- Krajobraz małych miast i wsi. Problemy ochrony i kształtowania*, PAX, Warszawa 1987.
- Lamprecht M., Marszał T., 2004, *Small Towns in Central Poland and Their Role in Regional development*, [w:] *Urban and Regional Development – Concepts and Experiences*, T. Gök, T. Marszał (red.). *Studia Regionalia KPZK PAN*, Vol. XIV, Warszawa, s. 137-152.
- Marszał T., 1998, *Trends in the Development of Small Towns in Poland: Experiences and Prospects*, *Regional Symbiosis*, vol. 6. Institute for Regional Studies, Kanpur, India, s. 61-72.
- Rajman J., 1977, *Miejsce małych miast w systemie osadniczym województwa opolskiego w latach 1950-1970*. „*Studia Śląskie*” t. 31 s. 361-377.
- Tkocz J., 1966, *Funkcje i typy rolnicze miast*. Instytut Śląski, Opole.
- Tkocz J., 1998, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*. Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.